

НАТАЛІЯ КОВАЛЕНКО

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УКРАЇНА

ndm.kovalenko@gmail.com

БОРИС КОВАЛЕНКО

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УКРАЇНА

kovalenko.bor@gmail.com

СИМВОЛКА ЛЕКСЕМИ МАК

У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Ключові слова: фразеологізм, семантика, мотивація, діалект, фразеологічна картина світу, мак

Key words: phraseological unit, semantic, motivation, dialect, phraseological picture of the world, *mak* ‘poppy’

Фразеологічну картину світу різних слов'янських лінгвокультур в аксіологічному аспекті досліджували наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. такі мовознавці, як Леонід Авксентьєв, Микола Алефіренко, Галина Богданович, Ганна Вежбицька, Наталія Венжинович, Ірина Гнатюк, Ірина Голубовська, Людмила Дядечко, Віталій Жайворонок, Анатолій Івченко, Ольга Ляшинська, Валерій Мокієнко, Юрій Прадід, Олена Селіванова, Вероніка Телія, Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко та ін.

Великим потенціалом фразеотворення і метафоричного перенесення характеризуються назви рослин (їх складові частини), що поширені на великих територіях чи в певних ареалах. На сьогодні зафіксовано та описано фітоніми більшої території України: північного наріччя (Ганна Козачук, Олена Малахівська, Микола Никончук, Руслана Омельковець, Марина Поїстогова, Марина Ткачук), південносхідного (Павло Гриценко, Любов Фроляк, Лілія Москаленко, Ганна Скорофатова), південнозахідного (Йосип Дзендзелівський, Олена Миголинець, Інна Гороф'янюк, Іван Сабадош).

Близько 40 тисяч українських наукових і народних назв рослин подав у словнику Юрій Кобів, де зокрема зафіксовано такі номінації *маку*: *мак д'икий, мачок, мак-самос'їлка, мак-тріскавець, м'ачок полев'ий, бат'їг п'єтр'їв, вид'ун, видух, ви(і)д'юк, діркач, жєр, здрік'а(у)н, зірк'ач, мак дірка-тий, мак з'аячий, мак п'ад'али(і)иний, мак польов'ий, самос'ад, тр'їскавець, тріск'ун, хр'уставець* та ін. (Кобів 2004). Зауважимо, що на рівні фразеологізмів українських говорів не виявлено вживання назв видів рослини, спостерігаємо лише номінацію *мак*.

Олена Левченко описала особливості рослинної символіки, зокрема полісимволічність лексеми *мак* у складі фразеологізмів на рівні літературних слов'янських мов, і виявила істотні відмінності в порівнюваних мовах, міжмовну асиметрію (Левченко 2005: 198–199). Олександр Назаренко дослідив різнопланові значення фразеологізмів, у складі яких є назви „ментальних” для українців рослин, зокрема *верби, калини і маку*, опираючись на приклади літературних одиниць, поданих у *Фразеологічному словнику української мови*; визначив, що уявлення та асоціації, які колись виникли, закріплювались у мові, символізувались і стали загальнонародними (Назаренко 2005: 136). Дослідження на рівні українського діалектного мовлення відсутні.

Мета цієї наукової розвідки – на основі записів українського діалектного мовлення, лексикографічних праць дослідити особливості вживання та просторове поширення сталих виразів із компонентом *мак*, з'ясувати, які особливості рослини є джерелом фітонімічних метафор і фразеологізмів.

Символіка *маку*, як і *калини*, в українській культурі є дуже давньою, відома вона і в світовій міфології через яскраво червоний колір квітки, красиве, але недовге цвітіння, надзвичайну плодovitість, форму та будову плода, снодійні властивості.

Особливу символіку цієї квітки, часте зображення знаходимо і в українських вишиванках: *ну ви^єши^євай^ю і хре^єстом / і глад'у // а ўс'о ѓє / і зв'ір'ї ѓє / і тоїво / і узори / і кв'їти / маки / ўс'о ѓє // найб'їл'ше л'убл'у / рушнїєки ви^єши^євати найб'їл'ше л'убл'у* (с. Пищатинці Борщівського району Тернопільської області).

Завдяки родючості *мак* часто використовували як обрядовий атрибут у сімейних і календарних святах. Додавання маку до куті – обрядової страви із пшеничних зерен (відомої для багатьох народів світу), що готують і подають напередодні Різдва Христового, випікання коржа з прісного тіста із тертим маком і цукром до свята Маковія (свято Першого Спаса) підтверджують велике обрядово-звичаєве та ритуальне значення *маку* як оберега дому, родини, символа безкінечного Всесвіту. Наприклад, у розповіді мешканки Західного Поділля про кутю є згадка про *мак*: *ми називали їїїї пше^єниц'оїу // те^єпер кажут кут'а може^є де ў котр'їм се^єл'ї/аў нас / то називали просто пше^єниц'а з маком / з гор'їхами // а зара то ўже ї із'уму дайут / і того / халви*

/ а колис' не^н було сего (с. Пищатинці Борщівського району Тернопільської області); у наддністрянських говірках: *голоўне пше^нниц'у / пше^нниц'у варили / давали меду / маку / гор'іх'іў мололи / пше^нниц'у тоўкли і так готували пше^нниц'у* (с. Сновидів Бучацького району Тернопільської області); про святкування Маковія (Першого Спаса) розповідає носій подільських говірок: *йак ми с'ваткуємо с'вато Спаса / то ўс'і готуйуц'а до него // сего дн'а ўс'і пи^нчут' пи^нроги і не^нсут' до церкви с'ватити // тоже не^нсут' до церкви мак / моркву / цибул'у / йаблука / л'ікарстви^не з'іл'а / це вас'іл'ки і чорнобріуц'і* (сміт Сатанів Городоцького району Хмельницької області).

Вдалося записати спогад від носія західноподільської говірки про традицію святити *мак* і його магічну здатність захищати оселю від усіх потойбічних сил і у Великодні свята: *ўс'і ставали кругом с кошиками коло церкви / бат'ушка с'в'атиу тото ўс'о / читаў молитву / і потому ўже кропиў кошики / опходиў три рази кругом церкви с п'іс'н'ами ўс'акими / і тоди ўже т'і с'в'ачен'і кошики несли до^ндому // також с'в'атили с'іл' / мак // колис' ше наш тато / наш'і йак були ше жив'і / о // то ўсе приходили до^ндому / брали ту с'іл' і мак і за сходом сон'ц'а йшли і опсипали ўс'о подв'іра кругом / ўс'і будинки опсипали солеў // то казали шо н'ійак'і зл'і сили не^н будут с'і ч'інл'ети хати / о / і громовиц'і будут обминати* (с. Гаврилівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

Фразеологічні одиниці мають яскраве експресивно-стилістичне маркування, більші виразні можливості й тому часто використовуються в розмовному мовленні, вони здатні концентрувати характеристику важливої, на думку інформанта, інформації.

Фразеологізми як одиниці „утримують” в собі світогляд українців, який може мати загальнолюдську символіку та власне національні категорії культури, можуть набувати нових семантичних відтінків. Важливо, що фразеологізми з компонентом *мак*, завдяки спостережливості та допитливості українців, образно-узагальнювальному мисленню, етнопам'яті про давні дохристиянські звичаї та обряди, можуть презентувати стереотипи та оцінки зовнішнього вигляду людини, її поведінки та мовлення, морально-етичні якості, соціальні відносини, а також характеристики природних явищ, навколишнього світу.

Із найдавніших часів люди вірили, що *мак* захищає від усілякого зла. Освячений *мак* (особливо дикорослий) має особливу силу і здатність відганяти нечисту силу від оселі, домашніх тварин, пасіки. Таким маком у Великодні свята, на Маковія (14 серпня) господарі обсівали людей і худобу.

У фольклорних пісенних текстах макові квіти, як і калинові, символізують здоров'я, радість, дівочу красу і чистоту, а водночас – сон і смерть; квіти маку вплітали у косу, щоб голова не боліла і щоб волосся було пишним. Віддавна люди вірили, що *мак* захищає від усілякого зла (Войтович 2002: 437, 439).

Червоний мак символізує красу та молодість, а тому поширеними є компаративні вирази, які, за різними джерелами, є символом красивої дівчини (ССКУ: 138); із квітучим маком порівнюють і юнака-молодця (Войтович 2002: 439); це узагальнений символ краси, молодості й молодечтва (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2007: 285) – *як маків цвіт* (ФСУМ: 939). У сучасних говірках збережено побутування таких порівнянь, наприклад: у гуцульських – *красній, йег мак'їўка, (гож'її) геї мак'їў цв'їт (ї'город'ї)* (Олійник 2002: 58); такий, як мак 'рум'яний' (ГСЛ: 379); буковинських – *як (єк) маківка* 'гарна, красива (про дівчину, жінку)' (ФПЧ: 248), *як (єк) (ніби, мов) маківка* 'гарна, красива (про дівчину, жінку)' (ФПЧ: 223); західнополіських – *розцв'їв йак мак* 'про вродливого хлопця', *гарна йак мак'ївка / макувка* 'про вродливу дівчину' (Мацюк 2013: 127). Ремарку „народно-поетичне” подано в словниковій статті збірника фразеологізмів російської мови до одиниці *как (что) маков цвет* (Федоров 2011: 127). Зафіксовано навіть перенесення означення для номінації гарних дітей у говірках Західного Полісся: *йак мак'ївки, д'їточки йак мак'ївочки* (Мацюк 2013: 127).

Цілком очікуваним є вживання фразеологізмів із компонентом *мак* на позначення поняття 'соромитися, почервоніти від сорому': західнополіські – *йак маковка* 'почервоніння на лиці', *чирвоній йак мак, чирвона йак мак* 'почервоніти на лиці' (Мацюк 2013: 127), середньополіські – *зацвісти маком* 'засоромитися' (Доброльожа 2010: 104); наддністрянські – *як маків цвіт* (Романюк 2002: 129), подільські – *поче"рвон'їти йак мак* 'почервоніти від сорому' (Коваленко 2019: 193).

Сучасним мешканцям Поділля і Волині знайомий вираз *сядь маком!*, яким звертаються до дітей з вимогою заспокоїтись, не бешкетувати, тихо посидіти. У *Словнику української мови сісти маком* – 1) потрапити в біду, опинитися в скрутному становищі; 2) зазнати поразки, невдачі (СУМ 4: 601); у сучасному діалектному мовленні це підтверджено записами з наддніпрянських говірок – 'потрапити у скрутне становище' (Чабаненко 2001: 128); середньополіських – *сидіти маком* 1) 'скрутне становище', 2) 'мовчати' (Доброльожа 2010: 105); буковинських – *сісти/сидіти (стояти) маком* 1) заспокоїтись, не рухатися, сидіти (стояти) непорушно (про людину), 2) потрапити в скрутне становище; зазнати поразки, невдачі (ФПЧ: 198).

У лексикографічних працях з інших говорів знаходимо чимало відтінків значень чи нових інтерпретацій, зокрема, у гуцульських говірках – *сидіти маком* 'сидіти дуже тихо, без зайвих рухів' (ЛЛПЖ: 432); подільських – *с'їсти маком, стати маком* 'осоромитися' (Коваленко 2019: 193); бойківських – *маком сісти* 'про велику кількість дітей, яких потрібно погодувати' (*маком сіли – усьо з'їли*) (Матіїв 2013: 425). На нашу думку, мотиваційну основу аналізованого виразу найвдаліше виявляє речення з гуцульської говірки, що трансформувалося у фразеологізм: *сидіти тихо, як би маком сіяв* 'сидіти непорушно, тихо' (ГСЛ: 556) – *сісти маком*.

У *Словнику символів культури України* знаходимо інформацію про глибинний зв'язок рослини зі хтонічними істотами і навіть смертю: *маком сісти* – ‘загинути’ (ССКУ: 138), хоч в інших лексикографічних працях такого значення виразу не знайдено.

У минулих покоління українців найприємніші спогади про дитинство пов'язані із солодкими смаколиками з *маком*, які готували лише у великі свята, тому вираз з *маком що-небудь* має значення ‘дуже смачне’ (Аркушин 2003: 103). Носій західноподільської говірки розповідає: *не^нкли бат'ки наш'і / не^нкли / ше ми дуже л'убили / йак бат'ки не^нкли корж'і з маком // йак наступаў п'іст / то ў перишй ден' посту об'ізат'іл'но майе бути пече^н'і корж'і з маком // мак терли ў мак'ітрах'і і туди додавали цукру / в'ін буў солоткиї і розводили йійі водичкойу / а корж'і не^нкли* (с. Велика Кужелева Дунаєвецького району Хмельницької області).

Мак у домашніх стравах на свято був ще й ознакою селянського добробуту та заможності: *запраўл'айут кут'у гу^р'іхами / маком / котр'і терли ў мак'ітрах / таї чим багат'ша кут'а / тим багат'ша і с'імйа* (с. Грушка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Саме тому з *маком* означає ‘добре, щасливо’, а *не з маком*, за *Словником української мови* – ‘важко, погано’ (СУМ 4: 601); наприклад, у наддніпрянських говірках *не з маком* ‘погано, скрутно’ (Чабаненко 2001: 88), у середньополіських *не з маком* ‘не пощастило’ (Доброльожа 2010: 105).

У розповідях із Західного Поділля знаходимо: *таї тоже ше було бе^нз маку // ше шейіс'ат другий / третий р'ік було без маку було / тоже^н ше було т'ашко* (с. Лошківці Дунаєвецького району Хмельницької області). На Лемківщині поширеними були вирази *ани мърний мак не вхаб'їти* ‘зубожіти’ (Ступінська 2000: 138), *ани мака не мати* ‘зовсім нічого’ (Ступінська 2013: 136); *ани мака* ‘зовсім нічого не мати’ (Вархол, Івченко 1990: 80); у середньополіських говірках про бідну, але з гонором людину кажуть: *гола спина – аби корж'і з маком* (ФСГЖ: 169). Отже, у фраземах завдяки образності мислення акцентовано на маленькому розмірі макової зернини. Ця особливість плоду *маку* є основою витворення низки одиниць, що виражають різні ступені вияву ознаки чи стану, наприклад, говорячи про поганий зір, носії лемківських говірок констатують: *не видіти за мак'овой зерно* ‘погано бачити’ (Ступінська 2000: 157), середньонаддніпрянських – *не мати в роті ні росинки, ні макового зернятка* ‘бути дуже голодним’ (Чабаненко 2001: 90).

У всіх говорах української мови відомий загальноукраїнський фразеологізм *дулю з маком* (з дієсловами *дати, показати* та ін.), що має значення ‘абсолютно нічого не дати, не зробити і т. ін.’ (СУМ 2: 434). У більшості говорів південнозахідного наріччя маємо варіанти фразем із лексемами *фіга, фьга, фіга* (порівняймо з польським *figa z takiem* – ‘абсолютно нічого’ (Космеда 2017: 309)): лемківські – *ф'їга з маком* ‘нічого’ (Турчин 2011: 324),

достати фігу макову ‘абсолютно, зовсім нічого’ (Ступінська 2013: 80), гуцульські – *фіга з маком* (ЛЛПЖ: 752), а *фігі з маком не хоч?* А *фігу з маком!* (Лесюк 2008: 164); буковинські – *фіга з маком (під ніс)* 1) зі сл. *буде, вийшла* та ін. ‘нічого’; 2) зі сл. *показати, зробити, заробити* та ін. ‘нічого не зробити, не виконати обіцянки’ (ФПЧ: 213); волинські – *фіга (дулька) з маком* ‘нічого’ (Кірілкова 2013: 176). Компонент *дуля* більше (або паралельно з *фіга*) вживають у східнословобжанських говірках – *дулі з маком та пироги з маком* ‘нічого’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 188), середньонадніпрянських – *ду́л’у з ма́ком* ‘нічого’ (Лонська 2011, 243), буковинських – *дуля з маком (під ніс)* (ФПЧ: 84); у середньополіських говірках фразеологізм *дуля з маком* пояснюють як ‘невдача’ (Доброльожа 2010: 63). У східноstepових говірках побутує вираз *ду́л’а тоб’і з ма́ком* з більш конкретизованим значенням ‘відмовляти у проханні’: *колі у тебе щос’ прós’ат’ такé / шо не хочéши давати / то в дуи’ і подумайеш / ду́л’а тоб’і з ма́ком / приéдумуєш причину / щоб в’ідмовити* (Кушмет 2010: 44).

Записи діалектного матеріалу фіксують приклади можливих слів-супровідників до аналізованого виразу, наприклад, у східнословобжанських говірках *дулі з маком їсти* – ‘голодувати’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 188), на території Західного Поділля зафіксовано вираз *заробити дулю з маком* зі значенням ‘нічого не заробити’, у лемківських – *ани марний мак не вхабыти* ‘зовсім нічого’ (Ступінська 2013: 57).

Споживання *маку* як додатку до страв пов’язано з процесом його підготовки – розтиранням у макітрі, власне назва цього хатнього начиння і мотивована лексемою *мак*, а тому в подільських говірках *втерти маку* означає ‘набити’ (Коваленко 2019: 193); буковинських – *потерти на мак* кого ‘побити, суворо покарати кого-небудь’ (ФПЧ: 177); східнополіських – *утерти маку* 1) провчити когось, 2) побити (Доброльожа 2010: 105), так само в літературній мові – *втерти маку* ‘суворо покарати, побити’ (ФСУМ: 158); *терти мак (на голові)* ‘завдавати кому-небудь болю різким натискаючим рухом великого пальця по волоссі на голові’ (ФСУМ: 880). У говірках Східної Слобожанщини на позначення дії ‘побити, покарати’ побутує вираз *дати маку* (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 313).

Фраземи семантичних рядів на позначення кількісних понять ‘багато’, ‘мало’ набувають експресивності за допомогою конотативної модальності. Саме такі одиниці переконливо демонструють категоріальну експресивність, ‘узагальнене посилення якості чи кількості сигналу залежно від деякого аргумента, тобто тієї додаткової інформації, що призводить до цього посилення’ (Телия 1986: 123).

Експресивність мовних одиниць на позначення поняття ‘багато’ базується на наочно-чуттєвих уявленнях через зіставлення з дійсністю, наприклад, через конкретне суб’єктивне уявлення про велику кількість когось або чо-

гось, пов'язане з великою кількістю маку в маківці: лемківських – *як в голівці маку* ‘дуже багато, безліч’, *як ма́ку* ‘багато чого-небудь’ (Ступінська 2013: 136; Вархол, Івченко 1990: 80); гуцульських – *як ма́ку* ‘дуже багато’ (ГСЛ: 379); східнословобанських – *як маку в маковиці* ‘дуже багато’, *як маку насіяно* (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 314). У південноволинських та гуцульських говірках фраземи цього семантичного ряду мають внутрішню форму, значення якої розшифровується так: дуже велика кількість кого-небудь, чого-небудь, що не піддається підрахуванню через дрібність і чисельність: *як на стакан маку* ‘багато’ (Кірілкова 2013: 161), гуцульських – *як ма́ку за трейцарь* ‘дуже багато’ (ГСЛ: 216), *йаг маку за трейцар*’ (Олійник 2002: 153).

Завдяки конотативній модальності досягається експресивне забарвлення і фразем протилежного до вищеописаного значення – ‘мало; ніскільки’. В основі етимологічного образу досліджуваних фразем – конкретне народне уявлення про плід маку як найменшу одиницю виміру „мало”, порівняймо: у лемківських говірках – *як е́дён мак* ‘дуже мало’ (Ступінська 2013: 136; Вархол, Івченко 1990: 80), *мак навеце* ‘зовсім мало, трохи’ (Ступінська 2013: 136), *а́ни за ма́рний мак* ‘мізерна кількість чого-небудь’ (Ступінська 2013: 137), *ани за ма́рний мак* ‘дуже мало’ (Вархол, Івченко 1990: 80); гуцульських – *за ма́кове зе́рно* ‘дуже маленький, дрібний; ніскільки, нічого’ (ГСЛ: 380); середньополіських – *на макове зерня* ‘обмаль чогось’ (Добролюба 2010: 74).

Більш узагальнене значення фразеологізму, що уможливило його вживання в різних дискурсивних площинах, спостерігаємо в буковинських і лемківських говірках – *на (за) макове зерно (зерня, мак-зерно)* ‘зовсім, абсолютно’ (ФПЧ: 140), *за маково́й зерно* ‘нітрохи, ніскільки’ (Ступінська 2013: 101). Із таким самим значенням, але з ремарками застарілий і просторічний описано фразеологізм *макове зерно* у фразеологічному словнику російської літературної мови (Федоров 2011).

Для підсилення супровідного слова зі значенням ‘дуже, сильно’ вживаються фразеологізми *так же бы мак зберати* ‘дуже, надзвичайно’ (Ступінська 2013: 136), *якбы маком засіяти* ‘уживається для підсилення ознаки, дуже’ (Ступінська 2013: 95), в етимологічній основі яких – образ дуже дрібного насіння, яке неможливо порахувати, на невизначеній за розмірами земельній площі.

Дефініція слова *мак* ніяк не обмежує культурної конотації фразеологізмів із таким компонентом завдяки безпосередньому зв'язку зі світоглядом українського народу, наділенню елементів оточуючого світу символічними властивостями. Фразеологізм загальнонародного вжитку *тихо (тиша), хоч мак (маком) сій* декодовано в *Словнику української мови* з такими значеннями: а) ‘дуже тихо’; б) ‘безвітряно’ (СУМ 4: 601). У говірковому мовленні за-

фіксовано: гуцульські – *хоч мак сій* ‘дуже тихо, безмовно’; лемківські – *тіхо як бы мак сіяв* ‘дуже тихо’ (Вархол, Івченко 1990: 80; Ступінська 2000: 101), середньополіські – *хоч мак сій* ‘тихо’ (Доброльожа 2010: 105); порівняймо, у польській мові *cicho (cisza) jak makiem zasial* (Космеда, Гоменюк, Осіпова 2017: 291).

Фразеоактивність досліджуваного концепту засвідчують і поширення значень для характеристики явищ та станів природи, зокрема, на позначення поняття ‘дуже ясно, світло’: у гуцульських говірках – *відко, хоч мак збирай* (ГСЛ: 379); буковинські – *хоч (хоть) мак збирай* (ФПЧ: 222); лемківських – *так жєби мак зберати* ‘дуже гарно видно’ (Ступінська 2000: 102), *так шобы і мак зберати* ‘дуже світло’ (Вархол, Івченко 1990: 80). Антонімічний компонент *сіяти* (до *збирати*) у східнословобожанських говірках є у складі фразеологізму *хоч мак посій (посун)* на позначення поняття ‘дуже чисто’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 314).

Стебла рослини, макові квіти та плоди, крім проаналізованої вище символіки, можуть бути основою для метафоричної номінації слабких розумових здібностей людей, очманіння, нездатності до якоїсь роботи через їх реальну снодійну дію на людину аж до втрати життя. Незрілий мак дурманить голову, а тому „став натяком на глупоту – *їж, дурню, бо це з маком*” (Войтович 2005: 439). Мовні одиниці з такими значеннями зафіксовані в більшості говірок, наприклад: у східнословобожанських – *наїстися маку* ‘здуріти, очманіти’, *маку об’їстися* ‘збожеволіти’, *у маку не досидів* ‘хто-небудь хворий на голову, дурнуватий’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 314); східно-степових – *маку найістис’а* ‘говорити дурниці’ (Кушмет 2010: 39), середньо-наддніпрянських – *маку найвса* (Івченко 1996: 49).

Ключовим словом у семантичному ряду ‘дурний, нерозумний’, найчисельнішому в українській фразеологічній картині світу, є лексема *голова*, де зосереджена розумова діяльність, наприклад: у гуцульських говірках – *голоўка йек мак іўка / а розуму дасц’ б’іх* (Олійник 2002: 61). Загальнослов’янську структурно-семантичну фразеомодель “мати + щось непотрібне (*вітер/капуста/нулі/дурман та ін.*) + в голові = дурний” доповнюють приклади із середньополіських говірок: *в голові мак росте* 1) молода людина; 2) неухажана людина (Доброльожа 2010: 104); *старий, а в голові мак цвіте* 1) енергійна людина; 2) дурна людина (Доброльожа 2010: 105); східнословобожанські – *маки в голові цвітуть (ростуть)* ‘у кого-небудь не все гаразд з розумовими здібностями’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 313); середньо-наддніпрянські – *мак у голов-і ц’віте* ‘нерозумний’ (Лонська 2011: 244).

Плід маку нагадує голову людини (так як і макітра, баняк в етнофразеології), порівняймо: *баняк не варе, в макітрі карузеля крутиця, дати по макітрі*), тому цілком очікуваним є побутування таких фразем: *є маківка товста* в кого ‘розумний’, *маківочка варе (варить)* ‘хто-небудь розумний’

(В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 314). Ймовірно, що тут конотативно представлений відголосок „старого світу” – давніх уявлень про матір як голову роду, його маківку (Жайворонок 2006: 350), а тому *стати на маківку* означає ‘зробити щось незвичайне’ (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 315).

Снодійні властивості маку образно передано в компаративних фразеологізмах, зафіксованих на Поділлі ще в середині XIX ст., *спить, як маку випив*; *спить, як маку найвся* (Номис: 499), і в сучасному мовленні – *спати йак маковин’а напитис’а* ‘міцно спати’ (Коваленко 2019: 193); у говірках лемків – *як кідь бы маковыня ся напыл* ‘дуже міцно, безпробудно’ (Ступінська 2013: 153), *спати як кідь бы са маковіння напыл* ‘дуже кріпко спати’ (Вархол, Івченко 1990: 80). Загальноновживаний характер виразу підтверджено у Фразеологічному словнику української мови: *спить як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку)* ‘міцно, дуже добре’ (ФСУМ: 460). Про спокійний сон і затишок йдеться у сталих виразах, де є порівняння з маківкою – міцним плодом маку: у західнополіських говірках – *заснути, йак в маковці’і* ‘мати міцний сон’ (Аркушин 2003: 103), *спит’ йак у макувци / в маковці’і / у мак’івці’і* ‘міцний сон’ (Мацюк 2013: 127); середньополіських – *заснут’*, *йак у макувци* ‘про міцний сон’ (Громик 2002: 157), та й загалом *йак в макувці’і* (Аркушин 2003: 103) означає ‘міцно, добре, спокійно’ в говірках Західного Полісся та *як у маковці* Південної Волині (Кірілкова 2013: 94).

Евфемістичність як важлива ознака фразеологізмів підтверджена і в разі-відповіді на дитяче питання „Звідки я взявся?“, записаному, щоправда, тільки на території східнословобжанських говірок: *із маківки* ‘про народження дитини’ (переважно в розмові з малими дітьми) (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко 2013: 314).

Уявлення про певну ситуацію в процесі спілкування, характеристика різної мовленнєвої поведінки людини найяскравіше реалізуються у фраземіці. Прикметно, що до семантичного поля „Мовлення людини” належать і сталі вислови з досліджуваним компонентом *мак*, наприклад, загальноновживаними є: *з медом та маком промовити* (сказати і т. ін.) ‘облесливо сказати’ (СУМ 4: 601), *вискочити (висунутися) як козак (як голий) з маку* (4: 601) / *як Кузьма* (ФСУМ: 104) ‘недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь’; порівняймо, яким ключовим лексемам віддають перевагу носії говірок: східно-подільських – *вискочив, як Пилип (Марко, Сень, Кіндрат) з маку* ‘зненацька втрутитися в чужу розмову’ (Доленко 1975а: 103), *вискочив Панько з маку* ‘сказати щось несподівано або недоладно’ (Доленко 1975б: 137); центральноподільських – *вискочив козак з маку* (ФСГЖ: 88). Характеризуючи чиясь недоречну репліку чи намагання різко змінити тему розмови, в говірках Середнього Полісся кажуть: *тринди-ринди, з маком корж / коржі з маком* (Доброльожа 2010: 91), а на території Східної Слобобжанщини *нести бредовину з маком* – ‘обманювати, брехати’ (Ужченко 2013: 72). Усі три компоненти

фразеологізму з волинської говірки є важливими у творенні образної картини ‘говорити про когось погане, пліткувати’ – *чорний мак сіять* (Кірілкова 2013: 154).

Характеристики переміщення людини в просторі, її поведінки чи звичок засобами фразеології виявляють одиниці, які в своєму складі мають основний образний компонент *мак*, наприклад: *ходити по маку* ‘повільно рухатися’ (ФСГЖ: 105), *звертатися як рак на мак* ‘повільно збиратися’ (Вархол, Івченко 1990: 80), *мак перетрясати* ‘довго шукати в домі речі, що повинні бути на місці’ (Доленко 1975б: 154), *заливатися в дрібний мак* ‘пити до безтями; пиячити’ (ЛЛПЖ: 432).

Отже, фразеологізми відіграють велику роль у творенні мовної картини світу етносу, адже саме вони є виразниками „лінійки” оцінності (позитивної чи негативної). Народні спостереження, що реалізувалися у віруваннях, повір’ях і звичаях, вербалізувалися в образній основі багатьох фразеологізмів із компонентом *мак*. За матеріалами словників визначено, що в досліджуваних фразеологізмах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки), а також абстрактні поняття (мало, багато, нічого), стани природи (тихо, безвітряно, ясно); підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але збереження фонетичних, лексичних діалектизмів, архаїзмів.

SUMMARY

SYMBOLISM OF LEXEME *MAK* IN THE PHRASEOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD

Phraseological units with components of the names of plant world make up a large part of the common linguistic phraseological system, reflecting the various spheres of human life, and therefore confirm the conclusions of linguists on the moving of phraseological paradigm towards anthropocentrism.

The article the peculiarities of the use and spatial distribution of floronomem *mak* ‘poppy’ in the structure of phraseological units of Ukrainian literary language and dialect are researched. The material used for the study was lexical and phraseological dictionaries of dialects and records of texts from native speakers of Ukrainian, made by the author. The lexicographic works confirm the extraordinarily rich fund of phraseologisms, the active variation of these units in the areal projection, and also make it possible to study the phraseological component within a fixed combination of words and beyond. It has been specified that the names and symbols of *mak* ‘poppy’, its flower, fruit and stem can serve as the basis for the metaphorical nomination.